

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI TERMINOLÓGIA.

A FILOZÓFIA, természettudományok és általában a törvényszerűségeket kutató tudományok művelőinek Szemében manapság bizonyára főleg szöszaporításnak, naiv fontoskodásnak tűnik fel a szabatos és következetes tudományos terminológia fontosságának és szükségességének bizonyítása. E tudományok régen eljutottak annak felismeréséig, hogy a megállapodott terminológia a tudományos haladás egyik legfontosabb előfeltétele. A történettudomány szempontjából azonban nagyon is kívánatos e kérdés feszegetése, mert a történettudósok még korántsem ismerték fel e tétel alapvető fontosságát s még kevésbé jutottak el annak gyakorlati alkalmazásáig.

A tudományos vizsgálódás tárgyául szolgáló alapvető jelenségeket kifejező és magyarázó tudományos fogalmak tisztázása biztosíthatja a szubjektív kutatás eredményességét, de a későbbi kutatás számára csak akkor válik minden nehézség nélkül értékesíthetővé, ha e fogalmak jelzésére állandó értékű, alkalmas szavakat és kifejezéseket választunk ki, azokat tudományos műszavakká, terminus technikusokká minősítjük s mint ilyeneket következetesen használjuk. A megállapodott terminológia hiánya nagy munkapazarlásra vezet. Igen gyakran már ismert, tudományosan meghatározott, de más néven újra meg újra előtűnő jelenségek és fogalmak tisztázására kényszeríti a tudósokat, kik csak hosszú és fáradtságos munka után ismerik fel fáradozásuk meddőségét. A tudományos fogalmak szubjektív természetű és ingadozó jelzése zavart okoz a további kutatásban, hátráltatja a tudóst munkájában és gátolja a tudományt haladásában. A műszó-alkotás látszólag formális természetű tudománytechnikai művelete ezért igen fontos és szükséges tudományos feladat.

A történettudomány mindaddig, míg figyelme csupán individuális jelenségekre terjedt ki s míg kereteit teljesen betöltötte a politikai történet, nem érezte a megállapodott terminológia hiányát. A történet individuális jelenségeinek vizsgálatánál nem merül fel a terminus technikusok megállapításának szüksége. Ily irányú vizsgálódások eredményességét nem érinti a kutató szubjektív szóhasználata. A politikai történet vizsgálója pedig az általa érintett tipikus jelenségek és intézmények jelölésére szükséges műszavakat készen találta a jog- és államtudományok terminológikus készletében. A történeti terminológia szükséglete csak akkor állt elő, midőn a történettudomány, keretei kibővültek s az úgynevezett »művelődéstörténeti« jelenségek is a vizsgálódás körébe vonattak, vagyis amióta bizonyos vonatkozásokban a történettudomány is szabályszerűségeket, típusokat keres és magyaráz. Tudjuk jól, hogy a történettudomány nem ismer szorosan vett tudományos törvényeket, dogmákat. Fel-

adata sem az, hogy a természettudományok módjára a fejlődés törvényeit megállapítsa s ezeket konkrét esetekre alkalmazza. A történetileg vizsgált emberi közösségek egyéni életet élő individuumokból tevődnek össze, emellett az egyének és közösségek életében és tevékenységében tapasztalható fejlődés különböző körülmények következtében változó erővel működő, tehát időnként és helyenként individuális alakban jelentkező külső tényezők hatása alatt áll. A történeti fejlődés tehát lényegükben individuális jelenségek egymásutánja. A történettudomány célja e fejlődés megismerése lévén, individuális jelenségeket vizsgál a maguk összefüggésében. Az összehasonlító módszerrel dolgozó történettudomány azonban felismert oly — főleg kollektív természetű — jelenségeket és tevékenységeket is, melyek az emberi közösségek életében a fejlődés bizonyos fokán s hasonló körülmények közt, ha nem is azonos, de hasonló alakban jelentkeznek. E tipikus jelenségek szinte szabályszerű ismétlődése, némely intézmények nagy vonásokban analóg fejlődése tagadhatatlanul bizonyos törvényszerűség képét mutatja, noha az említett okok következtében időnként és helyenként még e tipikus jelenségek és intézmények is individuális jelleget öltenek. Tipikus karakterük mindazonáltal maga után vonja a megállapodott történettudományi terminológia szükségletét.

Tipikus jelenségekkel elsősorban az intézményeket és az emberiség történetének kollektív jelenségeit vizsgáló történeti tudományágak, a jog-, alkotmány-, közigazgatás-, társadalom- és gazdaságtörténet stb. foglalkoznak. Ezek a tudományágak semmiképp sem nélkülözhetik a szabatos és állandó értékű terminus technikusokat, a szaktudományi terminológiát.

A jog- és alkotmánytörténet művelői e tekintetben előnyben vannak a többi történeti rész tudományokkal szemben. Egyrészt e tudományágak korai — már a történettudomány keretének kibővülésekor azonnal bekövetkezett — kiválása az általános történettudomány köréből, másrészt a dogmatikus jogtudomány kétezeréves műszó-készlete lehetővé tette a speciális jogtörténeti és alkotmánytörténeti terminológia teljes kiépítését. Ki kell azonban emelnünk, hogy ez a terminológia eredetének megfelelően túlságosan dogmatikus természetű s nem mindenben felel meg a történettudomány szempontjaitól előírt s alább jelzett kívánalmaknak.

Sokkal szomorúbb jelenségeket látunk a gazdaság- és társadalomtörténet terén. Ilyen természetű kutatásaim közben — hogy szubjektív tapasztalataimból induljak ki — gyakran ütköztem a megállapodott és szabatos terminológia hiánya által előidézett nehézségekbe.

A középkori magyar pénzügy történetével foglalkozva a kialakult terminológia hiánya s a szaktudósok ingadozó szóhasználata miatt addig nem vehettem hasznát a magyar szakirodalom eddigi eredményeinek, míg forráskutatások alapján, a modern államháztartástani elméletek és a történeti fejlődés figyelembevételével magam nem állítottam össze a középkori államháztartás jelenségeinek értékeléséhez szükséges, a tudomány mai állásának megfelelő terminus technikusok sorozatát. Más alkalommal egy konkrét eset kapcsán («Századok», 1918. 288. 1.) rámutattam az etimológiai módszerrel dolgozó társadalomtörténet fogalmi zavaraiából származó

történeti tévedésekre. Legújabbán pedig honfoglalástörténeti vizsgálódásaim közben az ősi társadalmi, gazdasági és politikai szervezettel összefüggő fogalmakat kellett újólaj tisztáznom s a külföldi szakirodalomban részben már meghatározott fogalmaknak helyes műszavát megállapítanom.¹

E sajnálatos jelenséget egyrészt a rendszeres gazdaság- és társadalomtörténet-tudomány fiatalsága magyarázza meg. Másrészt az a körülmény, hogy e tudományok egyrészt a közgazdaságtudomány, illetőleg a társadalomtudomány (szociológia), összehasonlító jogtudomány, néplélektan és ethnologia, másfelől a történettudomány érintkező területén mozognak. Művelésükben eltérő szempontokból kiinduló, eltérő módszerrel dolgozó tudósok vesznek részt. Az ingadozást és következetlenséget a társadalomtörténetben az is fokozza, hogy maguk a szociológia és ethnologia is fiatalabb tudományok, semhogy teljesen megállapodott terminológiájuk lehetne, különösen a kutatási körök szélére eső történeti fogalmak jelölésére.

A fogalmi zavarokat előidéző és a tudományos haladást gátló ingadozó és zavaros terminológia kiküszöbölésének legalkalmasabb eszköze egy magyar történettudományi műszótár volna, mely a filozófiai, jogtudományi és más műszótárakhoz hasonlóan magában foglalná a történettudomány összes ágaiban használatos magyar műszavakat, megfelelő definícióval. E műszótár gondolatával hosszabb időn át foglalkoztam, de be kellett látnom, hogy ilyen természetű műről nálunk ma, a speciális gazdaság- és társadalomtörténeti kutatás kezdetén s a legfontosabb problémák megoldása előtt szó sem lehet. Fontos volna azonban, hogy a gazdaság- és társadalomtörténeti részletkutatásokkal kapcsolatban az alapvető fogalmaknak legmegfelelőbb terminus technikusokat kiválasszunk s a már megállapított műszavakat következetesen használjuk.

Midőn megfelelő műszóról szólok, ki kell emelnem, hogy más tudományokkal érintkező történeti résztudományokban — minők a jog-, gazdaság- és társadalomtörténet — tartózkodnunk kell az érintkező tudományok modern fogalom-rendszerének és műszó-készletének kritikátlan átvételétől. A jog-, közgazdaság-, társadalomtudomány és ethnologia fogalmi és műszavai jórésztben spekulatív művelet eredményei. Emellett mind ezek a spekulatív úton létrejött, mind a tapasztalati úton nyert fogalommeghatározások e tudományok többé-kevésbé dogmatikus természetűe következtében a fogalom megjelölésére használt műszavakkal együtt maguk is legtöbbször dogmatikus természetűt öltenek. A fogalmaknak és műszavaknak ez a spekulatív eredete, másrészt pedig a keret tágítását és szűkítését nem tűrő, határozott dogmatikus természetűe lehetlenné teszi a történeti fejlődésben folytonosan változó tartalmú történeti fogalmaknak azokkal való azonosítását, illetőleg jelölését. Innét van, hogy a jog gazdaság-, társadalomtudomány és ethnologia fogalmainak és műszavainak fenntartás nélküli alkalmazása a történeti jelenségekre éppúgy megbosszulja magát, mint a történeti és különösen a középkori források teljesen individuális természetű s ennek következtében zavaros, a jelen-

¹ Az eredményeket alább összefoglalva adom.

ségek értékelésére alkalmatlan jogi, gazdasági és társadalmi terminológiájának kritikátlan használata. E tekintetben is hivatkozhatom egy kutatásaim közben nekem nagy nehézségeket okozó pénzügytörténeti példára. A középkori államháztartás jelenségei közt találkozunk oly pénzügyi, szolgáltatásokkal, melyek magukon viselik a modern államgazdaságtani elméletek által pontosan körülírt egyenesadó minden ismertetőjelét. E jelenségekre az adótörténet közgazdász és jogász művelői rendszerint rákényszerítik a modern egyenesadó fogalmát és terminusát — a z a d ó-t. Pedig, pénzügytörténeti szempontból ezeknek csak egy kis része sorozható az adó-fogalom alá, mert az adó-fogalom a történeti fejlődésben jelentékeny változáson ment keresztül, kerete tetemesen kibővült. A középkorban e fogalom kifejezetten csak a rendek által önként megajánlott adókat foglalja magában. Az említett egyenesadószerű jelenségek más része — így pl. az Árpádkor összes rendkívüli egyenesadói — pénzügytörténeti szempontból csupán a középkori regélejövedelmek, ismét más részük — mint a királynak fizetett földesúri adó — a magángazdasági jövedelmek csoportjába tartozik. Mindenesetre kívánatos volna, hogy e jelenségek jelölésére az adó helyett a bonyolult fogalomnak teljesen megfelelő más műszavakat találjunk. Lényegében azonos nyelvtörténeti jelensége hívta fel a figyelmet Gombocz Zoltán az ú. n. alanytalan mondatok (esik, dörög, kienged stb.) történeti fejlődését vizsgálva. E mondatoknak a fejlődés korábbi fokozatain rendes, alanyos mondatok (esik az eső, az ég dörög, az idő kienged stb.) feleltek meg. Ezek szerint az alanytalan mondat spekulatív úton nyert nyelvfilozófiai fogalmát a nyelvtörténet nem használhatja, sőt határozottan megcáfolja. (V. ö. Társadalomtudomány. I. 99—100 l.) E példákból világosan megállapítható, hogy a történeti fejlődés igen gyakran megcáfolja az elméleti kigondolásokat. Ezért a történeti tudományok terminológiája csak akkor szabatos és megfelelő, ha a műszavak alkotásánál elsősorban a történeti fejlődésre vagyunk tekintettel s a történetileg igazolható tényeket igyekszünk az érintkező tudományok elméleti úton nyert eredményeivel összehangba hozni.

A magyar történettudomány a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások sajnálatos hátramaradottsága következtében abban a kedvezőnek mondható helyzetben van, hogy az előrehaladottabb külföldi szakirodalom eredményeinek felhasználásával gazdaság- és társadalomtörténeti terminológiáját megalkothatja, mielőtt az egyes tudósok szubjektív természetű fogalomjelölései e téren nagyobb zavart okozhatnának. Az alkalmat meg kell ragadnunk. A gazdaság- és társadalomtörténeti problémák iránt érdeklődő történetíróknak a fogalmak tisztázása mellett nagyobb figyelmet kell fordítaniok a terminológia kérdésére. Igyekeznüök kell tudományszakjuk alapvető fogalmainak megfelelő műszavakat találni s azokat kifejezetten fixírozni. A szaktudósok egyetértő és céltudatos munkájával, tárgyilagos és szakértő kritika ellenőrzése mellett rövid idő alatt megteremthetjük a magyar gazdaság- és társadalomtörténet szabatos és következetes terminológiáját. E munkálathoz mintegy bevezetésül a követ-

kezőkben megkísérlem az ősi társadalom- és alkotmánytörténet alapvető fontosságú fogalmainak tisztázását és magyar műszavainak fixírozását.

* * *

Alig van tudományos kérdés, mely az utóbbi időben intenzívebb és gyakoribb vizsgálódás tárgya lett volna az ősi társadalmi és politikai szervezetnél. A történettudomány s különösképen a jog-, alkotmány-, gazdaság- és társadalomtörténet, továbbá a szociológia, ethnologia, néplélektan és összehasonlító jogtudomány művelői a legkülönbözőbb vonatkozásokban, egymással szinte versengve foglalkoznak e nehéz és nemrégén még teljes homályba burkolt kérdéssel. A fogalmak meghatározásában azonban lényegbe vágó ellentmondásokkal, a terminológia terén meg épenséggel teljes zavarral találkozunk. A különböző tudományok műhelyéből e térre kalandozó tudósok eltérő szempontjai és módszere, valamint szubjektív szóhasználata útját állja a jelenségek szabatos definíciójának és megjelölésének. A dogmatikusok, ethnológusok, szociológusok, jog- és gazdaságtudósok, tekintet nélkül a történeti változásokra, a fejlődési fokozatokra, túlságosan egyszerűsítik az ú. n. primitív társadalmi fejlődést. Mindenütt természettudományi értelemben vett törvényszerűséget keresve, generalizálják az individuális és a tipikus, de csupán egy bizonyos fejlődési fokon jelentkező jelenségeket. A történettudósok viszont hagyományos individualizáló hajlandóságuk következtében, de a dogmatizálás túlhajtásaiból származó, ahisztórikus elméletektől is ezirányban befolyásolva, tagadják nemcsak a jelenségek törvényszerű ismétlődését, hanem még azok tipikus voltát is. Azonos fejlődési fokon szabályszerűen jelentkező, kétségtelenül tipikus jelenségeket is individualizálnak. Egy példával világítva meg a dolgot: a dogmatikusok, felismervén a primitív társadalmi szervezet, a nemzeti szervezethez vérségi természetét, a magasabb fejlődési fokon fel-tűnő, bonyolultabb társadalmi és politikai szervezetre is alkalmazzák annak ismertetőjegyeit. A történet tanúsága szerint mesterségesen, politikai céllal létrehozott törzsből a nemzetségekhez hasonlóan természetes úton létrejött, vérségi köteléken nyugvó társadalmi szervezet vélnék felismerni. A nemzeti szervezethez és jogközösség téves analógiájára építve törzsi vagyoni és jogközösségről beszélnek, noha a törzs — mint politikai szerv — gazdasági és jogszolgáltatási funkciókat nem látott el. A történettudósok nagyrésze pedig — e téves általánosítástól elriasztva — ahelyett, hogy a fogalmak szétválasztásával és tisztázásával igyekeznek az így keletkezett téves elméleteket cáfolni, nemcsak a törzs, hanem a nemzetség gazdasági és jogszolgáltató funkcióinak jelentőségét is kétségbevonja vagy kisebbíti, általánosságban tagadásba veszi a vérségi kötelék irányító gazdasági és társadalmi szerepét s ahol ilyent mégis elismer, individuális jelenségként fogja fel. Az így támadt fogalomzavar természetes következménye a zavaros és következtelen terminológia, ami gyakran kellemetlen s a kutatót munkájában nagyon hátráltató félreértésekre vezet. Család és nemzetség, nemzetség és törzs, törzs és törzsszövetség, nemzeti szervezethez és törzsszervezethez fogalmi és műszavai összefolyva, kellően el nem különítve tűnnek fel. A hazai irodalomban pl. a hontfog-

laláskori társadalmi és politikai szervezetet hol törzsszervezetnek, hol nemzetségi szervezetnek, hol meg idegen szóval clan-rendszernek nevezik. A törzsszervezet bukásáról szólva nem veszik észre, hogy a nemzetségi szervezet túlélte azt s amannak bukása után még századokig élt és virágzott. Vannak, kik a törzset kiterjedt, nagyobb nemzetségnek vélik. A család és nemzetség fogalmának kellő szétválasztása híjján nemzetségneveket anachronisztikusan családnevekként (pl. Csák Máté, Aba Sámuel, Gutkeled István stb.) használnak. A későbbi korban családokat nemzetségnek neveznek. A német irodalomban, hogy csak egy kirívó példát említsek, a szabatosan definiált és szabályszerűen használt S i p p e-fogalom (nemzetség) mellett a G e s c h l e c h t és S t a m m szavak használatában mutatkozik jelentős fogalmi eltolódás.

Ez okból tartom szükségesnek az idevonatkozó fogalmak összefoglaló tisztázását és szabatos magyar műszavaiknak megállapítását anélkül, hogy e megállapítások és eredmények mindenben eredetiségre tarthatnának igényt. Ellenkezőleg, történeti kutatásaim közben induktív úton nyert eredményeimet a hazai és külföldi szakirodalom megállapításaival és eredményeivel összhangba hozva, igyekeztem a fogalmakhoz megfelelő és szabatos műszavakat keresni.¹

* * *

Család, családapa, családtagok. A történeti fejlődés kezdetleges fokán élő népek társadalmi és gazdasági szervezetének alapja a vérségi kötelék. Az első társadalmi alakulatok, közösségek természetes úton, vérközösség alapján jöttek létre. Legalacsonyabb és legkezdetlegesebb társadalmi és gazdasági formáció a család (*οἶκος*, familia, Famílie). A családi közösség természetes feje a családapa (páter familiae, Familienvater), ki korlátlan ura a vele teljes gazdasági és jogközösségben élő családtagoknak.² Családtagok a feleség, gyermekek mellett ez utóbbiak leszármazói, az apa testvérei és elagott szülei, sőt oldalági rokonok is lehetnek, ha nem váltak ki a családi közösségből.³

Nemzetség, nemzetségfő, nemzetségtagok. Képletes rokonság. A családi közösségből a felnőtt családtagok kiválása és családalapítása által új családok szakadnak ki. A vérségi összetartozás tudata azonban a rokon családoknál nem vész el. Sőt a korábbi teljes gazdasági és jogközösség kötelékei sem szakadnak el, hanem a család természetes szaporodás útján tágabb, magasabb társadalmi formációvá,

¹ Megállapításaimnak ez a természete felment az irodalmi és forrásidézetektől. Ezeket egyébként konkrét fejlődési esetre vonatkoztatva jórészt együtt fogja az olvasó találni a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének Honfoglalás c. fejezetében.

² A szorosan vett magyar társadalomtörténet szempontjából a matri-lineáris szervezet (matriarchátus) nem bír jelentőséggel s ezért annak műszavait tudatosan mellőztem.

³ Az ősi családnak ez a fogalma természetesen nem fedi a társadalmi fejlődés későbbi fokán a nemzetségekből való kiszakadás útján létrejött családok fogalmát.

n e m z e t s é g g é (ó-magyar nyelven nem, γέννι vagy γένος, gens, Sippe v. Geschlecht, ethnologusoknál és jogtudósoknál néha Stamm, skót clan, középkori latin: genus, generatio) bővül. A nemzetség közös őstől fiágon leszármazó családok vérségi köteléken nyugvó, tehát természetes úton létrejött gazdasági és jogvédelmi célzatú közössége. Lényegében tehát nem más, mint a természetes úton kibővült család. Feje a n e m z e t s é g f ő, (ἀρχὴν τοῦ γένους) kezdetben a többit magából kibocsátó anyacsalád feje, később a nemzetség egyik legelőkelőbb vagy legkiválóbb tagja. N e m z e t s é g t a g o k (ó-magyar nyelven: nemesek, γέννηται, gentiles, Gesippen v. Geschlechtsgenosen) a nemzetséghez tartozó családok tagjai. Ezek egymással mindannyian vérrokonok. Előfordul azonban, hogy a nemzetség idegent is befogad kebelébe, többnyire házasság útján vele sógorságba került egyéneket. Az ilyeneket a képletes v é r o k o n s á g megkötésének különféle szertartásai közt (vérvás stb.) rokonná fogadják, miáltal ők a vérségi közösség teljes jogú tagjává lesznek.

N e m z e t s é g i k ö z ö s s é g. N e m z e t s é g i v a g y o n é s b í r á s k o d á s. A nemzetség kialakulásával a család elveszti minden gazdasági és jogi jelentőségét, a nemzetség legközelebbi vérségi kapcsolatban élő tagjainak igen korlátolt gazdasági és jogi önállósággal bíró életközösségi szervévé süllyed le. A nemzetség jóformán absorbeálja a családot, átvéve annak korábbi gazdasági és jogi szerepét. A kötelékébe tartozó családok vagyon- és jogközösségben élnek. Bár a családnak, sőt egyénnek is lehet magántulajdona, főleg ingóságok, ruha, szerszámok, a gazdaság alapját képező tulajdonképeni vagyon — a nyájak, gulyák, ménesek, a föld, a pásztor és földműves szolga — n e m z e t s é g i v a g y o n. Az egyéni örökhatóság (végrendelkezés) jogát az ősi társadalom nem ismeri, mert a vagyon a nemzetség közös tulajdona. A nemzetség tagjainak viszályait a nemzetségfő családapai hatalomból kinőtt birói széke előtt intézik el. A nemzetség kialakulásával a családapai bíráskodás lassanként egészen háttérbe szorul. A fejlődés későbbi folyamán — úgy látszik a nemzetségfői méltóság fokozatos elenyészésével — bizonyos individuális szabályok szerint tisztet viselő vagy ad hoc választott nemzetségi bírák kezébe kerül a n e m z e t s é g i b í r á s k o d á s.

V é r b o s s z ú. A nemzetségtagokat külsők részéről ért sérelem megbosszulása és kiengesztelése a nemzetség kötelessége és joga. E kötelességet a sértett legközelebbi hozzátartozói teljesítik az egész nemzetség hevében, szükség esetén annak tetteles támogatásával az ősi v é r b o s s z ú - j o g (Blutrache) alapján. A vérbosszú — bár a mi szemünkbe elsősorban e természete ötlük — nem büntetőjogi, hanem inkább vallásos tény. Célja nem a bűnös megbüntetése, hanem a megölt vagy sértett nemzetségtag túlvilági nyugalmanak visszaszerzése, a rajta esett gyalázat letörlése, kiengesztelése.

Á g, r o k o n n e m z e t s é g e k k ö z ö s s é g e (phratría), másodlagos család. A társadalmi fejlődés további fokán a differenciálódás individuális természetűvé válik. A természetes szaporodás következtében nagyon kibővült nemzetségeken belül idők folyamán ágak (középkori latin: l i n e a) képződnek. Van eset rá, hogy ez az alakulat állandósul,

vagyis a nemzetségi kötelék épségben marad, de a nemzetségi közösségen belül, több családot egybefoglaló ági közösségek keletkeznek és maradnak fenn. Ez azonban kivételes és minden bizonnyal a régi nemzetségi szervezetet keresztező újabb, idegen (területi v. más) szervezet hatása következtében megkövesedett, természetellenes állapot, mint ezt a székely és kún nemzetségi és ági szervezet bizonyítja. A fejlődés rendes útja az, hogy az ágak leszakadnak. Ha már most az így leszakadó ágak és az anyanemzetség közt minden gazdasági, jogi és más (istentiszteleti) közösség megszűnik, az ágak a régihez mindenben hasonló új nemzetségekké formálódnak. A fejlődésnek ezt a típusát találjuk a magyaroknál és a germánoknál. Ha a leszakadó és a nemzetséggé formálódó ágak közt fennmarad bizonyos, habár csak közös kultuszban megnyilvánuló, inkább képletes közösségi kapcsolat, létrejön egy magasabb vérségi formáció. A görög *φρατρία* (és valószínűleg a római *curia* is), melyhez hasonló alakulatot más ősalapotú népeknél (pl. az indiánoknál) is találtak, az ágakra szakadt, de azokat összetartó régi nemzetség módosult alakja, melyet a magyar fejlődésben ismeretlen lévén, leghelyesebb lesz — Morgan-t követve — görög nevén *p h r a t r i a*-nak neveznünk. Az ágak leszakadásához és önálló nemzetséggé formálódásához hasonló, de lényegében mégis más természetű jelenség a nemzetségeknél önálló családokra szakadása. Ez a jelenség a nemzetségi szervezet teljes felbomlásának befejező eseménye, ami mellesleg szólva nálunk a XV. században következett be és kísérelő tünetei közt szerepel a nemzetségi vagyon felosztása és a családnév (vezetéknev) felvétele. Ez a felbomlott nemzetségből kiszakadó *m á s o d l a g o s* család, mely kiterjedésében gyakran megfelel a régi nemzetségnek, megőrzi ugyan s néha hosszú időn át a nemzetség bizonyos jogi sajátosságait,¹ mégis nélkülözi az ősi, mondjuk primár család és a belőle alakult nemzetség leglényegesebb gazdasági és jogi sajátosságait: a családtagok vagyon- és jogközösségének jellemző ismertetőjelét.

Nemzetségi szervezet. A nemzetségek kialakulása nyomán létrejött kezdetleges történeti állapot, midőn azonos ethnikumú nemzetségek a maguk zárt nemzetségi közösségében — minden politikai kapcsolat híján — egymástól elkülönülve, egymás mellett élnek, a tiszta nemzetségi szervezet. A tiszta nemzetségi szervezet kezdetleges állapotának éles megkülönböztetése attól a későbbi foktól, midőn a nemzetségi szervezet más természetű, magasabb alakulatok (törzs, törzsszövetség, állam) keretében elhelyezkedve működik, főleg a magasabb formációk keletkezésének és természetének meghatározása szempontjából bír fontossággal. A tiszta nemzetségi szervezetben élő népek állapota azt bizonyítja, hogy a fejlődésnek egyik korai fokán rokon ethnikumu s egymással jórésztben vérrokon nemzetségek a maguk individuális gazdasági és jogközösségében elkülönülve, az ethnikum és nyelv azonosságán kívül minden összetartó kötelék nélkül élnek egymás mellett. Ezek szerint a nemzetségről leszakadó és új nemzetségekké formálódó

¹ Így pl. a családtagok törvényes öröklési joga (ösiség) a nemzetségi vagyon eredeti közösségének csökevénye.

ágak kiválása és önálló nemzeti közösséggé alakulása egyéltelmű a vérségi kötelék gazdasági és jogi értelemben vett teljes elszakításával. A vérségi kötelék illetően megszűntének legfeltűnőbb bizonyítéka a nemzetségek magánharca, vagyis a nemzetségnek inas nemzetséggel szemben gyakorolt vérbosszúja. Vérbosszú vérrokonok közt a primitív társadalomban ismeretlen s ha az egymásból kiszakadó nemzetségek vérségi köteléke épen maradna, köztük nem volna helye vérbosszúnak. Ebből természetesen következik, hogy minden elmélet, mely a nemzetségnél, illetőleg a phatriánál magasabb formációt (a törzset) a nemzetség keletkezéséhez hasonló úton, természetes kibővülés útján létrejött alakulatnak mond, alapjában téves. Ez az elmélet ugyanis feltételezi, hogy a fejlődésnek épen azon a korai fokán, melyen a tiszta nemzeti szervezettel találkozunk, fenn kellene állni az anyanemzetség s a belőle kivált többi nemzetségek közt az összetartozóság gazdasági és jogi értékű vérségi kötelékének.

Vérségi szervezet. Mindebből világosan kitűnik, hogy a tiszta nemzeti szervezettel korával eljutottunk a fejlődésnek addig a fokáig, amíg a primitív társadalmi és gazdasági szervezet tiszta vérségi szervezetnek nevezhető. A következő fejlődési étape-on már bonyolultabb jelenségekkel találkozunk. Bár a vérségi kötelék alig veszt gazdasági és jogi jelentőségéből, mellette más tényezők lépnek fel, melyek jelentkezése a tiszta vérségi szervezet megszűntét, illetőleg a vérségi szervezetnek új elemekkel való kibővülését jelenti.

Törzs, törzsfő. A tiszta nemzeti szervezettel korát követő fejlődési fokon jelentkező magasabb formáció a törzs (ó-magyar: had, φυλή, tribus, Völkerschaft, Stamm). A nemzetségnek a családból természetes úton kibővült primár alakulatával szemben a törzs a nemzetségek szabad elhatárolásán alapuló, önként létrehozott, mesterséges és keletkezésében időleges természetű politikai képződmény. Mint kettős jelentőségű neve — had, φυλή, tribus — is kifejezi, korábban minden politikai kötelék nélkül egymás mellett élő, ethnikaikailag rokon nemzetségek politikai (katonai) célú szövetkezése által létrejött közösség. A törzs tehát elsősorban és lényegében politikai szerv. A primitív közfelfogás azonban nem tesz különbséget politikai és társadalmi szervezet fogalma közt. A tiszta nemzeti szervezettel korában a nemzetség társadalmi és gazdasági alakulat létrejötté a kezdetleges politikai funkciókat is ellátja. Mivel a kezdetleges népek közfelfogásában így összefolyik a társadalmi és politikai szervezet fogalma, másrészt mivel egyedüli társadalomalkotó tényezőként a vérségi köteléket ismeri, a közfelfogás az új politikai alakulatra, a törzshöz szükségképpen átruházza a korábbi társadalmi alakulat, a nemzetség leglényegesebbnek ismert sajátosságát: vérségi természetét. A vérségi összetartozás, a közös őstől való leszármazás hite a törzs-kötél állandósulásával az egész törzs népének sajátjává lesz, noha e hit csak a törzsbeli nemzetségek egy részénél, a legújabb képződésüknél vezethető vissza való hagyományokra. A többiek vérrokonosága nem alap-szik ősi tudaton, mert még ha az ősidőkben valóban ugyanegy nemzetségből szakadtak is ki és formálódtak önálló nemzetségekké, a vérrokon-

ság tudata a vérségi (nemzetségi) kötelék szétszakításával természetesen elenyészett. Ilyképen a meglévő, de elhomályosult vérségi összetartozás tudatát is újra kellett fölleveníteni, ott pedig, ahol ily összetartozás sohasem volt, azt mesterségesen kellett létrehozni. E kettős célt a törzsszé szövetkezéskor a képletes vérrokonságúak a vérrokonná fogadás ősi szertartásai közt végrehajtott megkötésével érik el. Az egymást ilyképen rokonná fogadó nemzetségek egymással fiktív vérségi viszonyba kerülnek. A törzs élén a törzsfő (ó-magyar: hadnagy, Magyar Krónika: capitaneus, Konstantinusnál βασιβουχος, azaz vojevoda —, Heerführer φυλοβασιλευς, rex, gót thiudan, Herzog = princeps, rex)¹ áll, kezdetben a törzsközösség időleges természetéhez képest időlegesen választott katonai méltóság. A szövetkezés állandósulásával s a vérrokonsági hit megrögződésével örökkéssé válik a törzs közös ősvé emelt nemzetségi herostól egyenes ágon leszármazó vezetőnemzetségben.

Nemzetségi autonómia a törzsbén. Engesztelési rendszer. Törzsi bíraskodás. A saját önkéntes elhatározásából törzsszé szövetkezett nemzetségek a törzs keretében is megőrzik teljes gazdasági és jogi autonómiájukat. A nemzetségi szervezet nem bomlik fel, csak jelentéktelen részletekben módosulva illeszkedik, mint társadalmi és gazdasági szervezet, az új politikai szervezet keretébe. Vagyonjogi és gazdasági szempontból nem áll be változás, csupán a jogszolgáltatási autonómia szenved csorbát. Az addig független elzárkózottságban élő nemzetségek belső jogrendjének megóvása továbbra is a nemzetség belső ügye marad. A létrejött külső politikai természetű kapcsolatok azonban szükségessé teszik a nemzetségek közti jogviszony rendezését. A köz, az újonnan megalakult politikai természetű közösség érdekében, mely célját a külső ellenség elleni katonai erő kifejtését csak teljes egységben érheti el, gátat kell vetni a vérbosszújog alapján dúló magánharcnak, ami elfajulás esetén a törzs bomlására vezethet. Ez a belátás tör utat a tiszta vérbosszú rendszerét felváltó engesztelési (compositionális) rendszernek. Ennek értelmében, bár a vérbosszú bizonyos korlátozásokkal élő jogszokás marad, a sértett fél — mindig egy család vagy nemzetség — a sértőtől pontosan előírt szertartások közt megfizetett engesztelési díj, vérdíj² (Wergeld, Busse) elfogadásával szerez elégtételt. Az engesztelési szertartásokban, melyeknél nagy szerepe van a kiegyezést közvetítő, sőt döntőbírákként szereplő s a sértővel és sértettel egyaránt barátságos viszonyban élő nemzetségek tagjaiból ad hoc választott nemzetségi bírának, a korlátozás mellett is kifejezésre jő a nemzetségek jogszolgáltatási autonómiája, illetőleg elégtételszerzési joga. A compositionális rendszer elfogadása a nemzetségek szemében kétség-

¹ A nem, nemes, had, hadnagy önként kínálkoznak ugyan műszavakul, de azok későbbi fogalomtöredése lehetetlenné teszi e tősgyökerező ősi kifejezések ily értelmű társadalomtörténeti használatát.

² A vérdíj szó már polgárjogot nyert a magyar szakirodalomban, noha félreérthető lévén, alkalmasabb volna helyette az engesztelési díj alkalmazása.

telenül jogfeladás színezetével bír, mert a vérbosszú gyakorlása nemcsak kötelesség, hanem jog is. Életbeléptetése tehát erőhatalommal nem igen képzelhető el. Sokkal valószínűbb, hogy az eredetében fiktív vérrokonság hitének kialakulása vezetett annak elfogadására. Mint már említettük, a primitív társadalom vérrokonok közt nem ismer vérbosszút, A vérrokonság képletes megkötése tehát szükségszerűen a vérbosszújog korlátozására, a békés engesztelődés lehetőségének biztosítására kényszerítette a társadalmat. A fejlődés magasabb fokán, a törzsfői méltóság örökössé válása után ő is gyakorol bírói, egyeztető funkciót a nemzetségek közötti viszályokban. Bíraskodási hatásköre azonban terjedelemben nem közelíti meg a családapa és nemzetségszű korlátlan bírói hatáskörének terjedelmét s úgy látszik az előtte önként megjelenő felek kiegyeztetésére van korlátozva.

Törzsszövetség, vezér, fejedelem. Többnyire rokon ethnikumú, de néha csak szomszédsági viszonyban élő törzsek katonai (védelmi vagy támadó) célú és kezdetben mindig időleges természetű szövetkezése hozza létre, mint magasabb politikai formációt, a törzsszövetséget (Bund, Róma három tribusa, Attika négy φυλή-je, a nyolc törzsből álló bessenyő, a hét törzsből álló magyar törzsszövetség, a germán törzsek egyesüléséből keletkezett bajor, frank, szász stb. Stamm). A törzsszövetség tisztára politikai (katonai) alakulat s kialakulása nem érinti a törzsi és nemzetségi autonómiát. A törzsszövetségnek kezdetben nincsenek állandó funkcionáriusai, csak időleges katonai vezetője, vezére van, kit a szövetségbe tartozó törzsek, illetőleg a törzsfők választanak közös hadi vállalatokra. Hadjárat idején a vezér természetesen korlátlan úr, de békében a törzsek belső ügyeibe nincs beavatkozása, méltósága szünetel vagy megszűnik. A fejlődés későbbi fokán előfordul, hogy a törzsközi összeütközések elkerülése végett állandó békéltető, döntő bírót is választanak, vagy ilyen hatáskörrel ruházzák fel a vezért. E katonai és bírói funkcionáriusok az egyébként laza kapcsolatokkal egybefűzött törzsszövetség politikai egységének kifejezői. Ily szövetségben hosszú ideig együttélő törzsek közt idők folyamán a közös élet, együtt átélt viszontagságok, a törzsek eredetileg idegen ethnikuma esetén is természetesen kialakuló közös nyelv megeremlíti az együvé tartozás érzetét, vagy ami primitív népeknél ezzel teljesen egyértelmű, a vérségi összetartozás tudatát. Miként a nemzetségről a törzsről, a törzsről a törzsszövetség egész népére átöröklődik a közös őstől való leszármazás hite. Mihelyt ez a hit a határozott tudatformáját ölti fel s a konzekvenciák levonására kellő erővel és aktivitással rendelkező egyén, nemzetség vagy törzs áll a mozgalom élére, a törzsszövetség szervezete is a képletes vérrokonságon alapuló törzs szervezetéhez hasonlóvá módosul. A törzsszövetség — vélt vagy valamilyen törzs, nemzetség vagy egyén által azzá minősített — közös őstől egyenes ágon leszármazó törzsfői nemzetség magához ragadja — akár a képletes vérrokonságot kifejező választási szertartások (pl. vérszerződés) alapján, akár egyszerű hatalmi ténnyel — a szövetség feletti örökös főhatalmat. A törzsszövetség örökös feje a fejedelem, kinek méltósága képletesen bár, de a családapai, nemzetségszű, törzsfői méltóság egyenes leszármazottja. Az örökös fejedelemség ilyképpen részben valódi,

részben fiktív vérségi kapcsolatokra támaszkodó intézmény s épen ez a természete különbözteti meg az egyéni kiválóság által megteremtett késő-órkori monarchiától s az «Isten kegyelmére» hivatkozó középkori királyságtól. Ebből a természetéből következik, hogy bár monarchikus intézménynek látszik, nem áll ellentétben a vérségi kapcsolatokon alapuló vagy legalább is ilyenekre támaszkodó autonóm törzsi és nemzetségi szervezettel. Az örökös fejedelemség alapítása époly kevésbé érinti a törzsi és nemzetségi autonómiát, mint a törzsszövetség kialakulása. Lényegében nem más, mint a laza és időleges törzsszövetség állandóságának intézményes biztosítása a vezéri méltóság örökössé tételével. Az örökös fejedelem a maga háborús idők kivételével szűk korlátok közé szorított hatalmával mintegy megszemélyesítője, képletes kifejezője a törzsszövetség egységének és állandóságának.

Törzsszervezet. A tiszta nemzetségi szervezet után kialakuló állapot, midőn az egymás mellett élő nemzetségek már törzsekbe, tehát politikai egységekbe tömörülnek, a törzsszervezet állapota, ami a tiszta nemzetségi szervezet megszűntétől az örökös fejedelemség bukásáig, illetőleg királysággá, korlátlan monarchiává alakulásáig folytonosan tart. A nemzetségi szervezet tisztán társadalmi és gazdasági fogalmával szemben a törzsszervezet fogalmának már politikai tartalma is van. A kettőnek analóg értelmezése — bár még a szorosan vett szakirodalomban is gyakori jelenség — alapján téves tudományos ítélet. Nemzetség és törzs, nemzetségi szervezettel és törzsszervezettel lényeges jegyeikben különböző történeti alakulatok. Eltérő természetük jut kifejezésre eltérő sorsukban is. A fejlődésnek azon a fokán, mikor az egységes állam, a valódi monarchia megalakul, a törzsszervezet s vele a törzs, mint az új politikai szervezettel ellentétes politikai szerv meg kell, hogy bukják. Viszont a nemzetség, mint társadalmi és gazdasági szerv az új politikai alakulat keretében ahhoz simulva tovább él és működik. Magyarországon pl. a törzsszervezet a királyság alapításakor — Koppány és Ajtony leverése után — végleg megbukott, a nemzetségi szervezet bomlása azonban csak a XIV. században következett be, mikor az új, rendi gazdasági és társadalmi szervezet teljesen kialakult.

Társadalmi rétegek. Szolgák. Idegenek. Az ősi társadalmak nem ismerik az osztálykülönbségeket. A fejlődésnek azon a magasabb fokán azonban, mikor a nemzetségek már törzsekké s még inkább mikor a törzsek törzsszövetséggé tömörülnek, szükségképpen keletkeznek bizonyos társadalmi különbségek. A törzsfők, vezérek, fejedelem, a jó vitézek, kiváló, ügyesen gazdálkodó vagy szerencsésebb egyének nemzetsége s a tagjaik számszerű gyarapodása miatt hatalomban is gyarapodó nemzetségek kiemelkednek a többi sorából. A tisztségviselés megkülönböztető jegyével díszítve, katonai érdemeik és vagyoni helyzetük következtében egy a többtől mindinkább elkülönülő" előkelőbb társadalmi réteggé alakulnak a törzs, illetőleg törzsszövetség népe körében. Ez a differenciálódás szükségszerűen be kell, hogy következzen, mielőtt a nemzetségek kilépve merev elkülönöttségükből, politikai köteléssel kapcsolódnak egymáshoz. E rétegződés azonban még korántsem tekinthető

osztályképződésnek. Az osztályképződés akadályja a társadalom vérségi szervezete, melynek értelmében mindenki tagja valamely nemzetségnek és részese a nemzetségi, közvetve tehát a törzsi és törzsszövetségi autonómiának, így lényegében a társadalom minden tagja egyenlő. Mindazonáltal ebben a társadalmi rétegződésben lehetetlen fel nem ismernünk a törzsszervezet bukása után azonnal meginduló osztályképződés egyik legfontosabb előfeltételét. Az osztályképződés másik fontos előfeltételét is megtaláljuk az ősi társadalomban, de annak tulajdonképeni keretein kívül. Már a tiszta nemzetségi szervezet korában, de különösen a törzsszervezet későbbi fokán mind fontosabb szerepet töltenek be a nemzetségi gazdaságokban a hadifoglyoktól, a törzs vándorlásai közben behódolt, leigázott idegenektől származó szolgák, a későbbi alacsonyabb társadalmi osztályok ősei. A szolga nem volt tagja a társadalmi szervezetnek. Mint vagyontárgy felett az őt birtokbavevő nemzetség korlátlan hatalmat gyakorolt, de épen mint gazdaságilag értékes tárgy élvezte is az őt birtokló nemzetség védelmét. Helyzetük — a hadjáratok idején fölös számban foglyul ejtett és vásárra hurcolt hadifoglyokról nem szólva — általában kedvezőbb, mint az ókori és a főleg spanyol-portugál rabszolgakereskedés révén forgalomba jött újkori néger rabszolgák helyzete. A háztartásban alkalmazott szolga — bár kíméletes bánásmódban nem részesült — a primitív népeknél minden jogtalansága mellett is sokkal inkább a családhoz tartozott, semhogy rájuk az embertelen bánásmód rendszerességét imputáló rabszolga szó volna alkalmazható. Még kedvezőbb a hódolt népségből kikerülő önálló háztartást folytató, ősfoglalkozást űző, pásztor és földműves szolgák helyzete, kik az úrnak, illetőleg hódoltató nemzetségnek fizetett termény adó fejében védelemben részesültek s maguk élvezték munkájuk gyümölcsét. Társadalmon kívüli népelemet alkottak a törzsek népe közt, különösen a fejlődés magasabb fokán gyakrabban letelepedő idegenek — kereskedők, kézművesek stb. Ezek a szolgákhoz hasonlóan egyes nemzetségek, többnyire a törzsfők, később a fejedelem nemzetségének védelme alá húzódva s ennek adózva élnek viszonylag független életet.

* * *

A jelenségek és összefüggésük teljes megértése és helyes értékelése végett egységes fejlődési folyamat keretében igyekeztem róluk képet adni. Ki kell azonban emelnem, hogy ez a fejlődési folyamat tipikus ugyan, de nem törvényszerű. Nem minden társadalom megy szükségképen és teljesen végig az itt vázolt fejlődésen s az ismertetett jelenségek mindegyike nem jelentkezik vagy legalábbis nem tökéletes egyformaságban jelentkezik mindenütt. Különböző népeknél, különböző helyen és korban a tipikus kereteken belül a részletekben s néha lényeges részletekben is individuális jelenségekkel találkozunk. A fejlődésre ható külső és belső erők, a történeti tényezők individualitása magát a fejlődést is individualissá teszi.

Hóman Bálint.